

ნათია ხიზანიშვილი

კორნელი კეკელიძის სახელობის
საქართველოს ხელნაწერთა
ეროვნული ცენტრი,
საქართველო
natia.khizanishvili@manuscript.ge

ანჩელი ეპისკოპოსების – ცქირის და ეზრას მოღვაწეობის თარიღისათვის

ანჩა კლარჯეთის მხარეს მნიშვნელოვანი სასულიერო და კულტურული ცენტრი იყო. ანჩელი ეპისკოპოსები აქტიურად იყვნენ ჩართულები ქვეყნის როგორც პოლიტიკურ, ასევე კულტურულ ცხოვრებაში. ისტორიული წყაროებიდან დღეისათვის ცნობილია 14 ანჩელი ეპისკოპოსი. ამჯერად ჩვენ ინტერესს ანჩის საეპისკოპოსოს ორი მღვდელმთავრის მოღვაწეობის პერიოდის გარკვევა წარმოადგენს.

საკვანძო სიტყვები: ანჩა, ეზრა, ცქირი, აშოტ კურაპალატი, ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავი

ანჩა ტაო-კლარჯეთის რეგიონის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საეპისკოპოსო ცენტრი იყო. ანჩის საკათედრო ეკლესია მდებარეობს ისტორიულ კლარჯეთში, ართვინის მხარეში, არტანუჯის რაიონის სოფელ ანჩაში (Artvin İli, Ardanuç İlçe, İncilli köyü), სოფლის ჩრდილო დასავლეთით, მისგან 600 მ-ზე, მდ. სამწყარის მარცხენა მხარეს (ტაო-კლარჯეთის კატალოგი 2017, 128).

ანჩის საეპისკოპოსოს შესახებ პირველ ცნობებს გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებიდან ვიგებთ. თხზულებაში ვკითხულობთ, რომ კლარჯეთში სამონასტრო მშენებლობამდე ანჩის საყდარს მრავალწლიანი ისტორია ჰქონდა და ბევრი სასწაულთმოქმედი ეპისკოპოსი ჰყავდა: „დაღაცათუ ფრიად ურიცხუნი ჟამნი ჰქონან საყდარსა მას ანჩისასა უწინარეს აღშენებისანი და ეპისკოპოსნიცა მრავალნი კეთილად სასწაულთა მოქმედნი ყოფილ არიან“ (მერჩულე 1963, 303).

„გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ ტექსტის ამ ფრაგმენტის მიხედვით, მეცნიერებაში გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ანჩის ეპარქია დაარსდა VI-VII სს-ში. ამ თარიღს იზიარებდნენ პავლე ინგოროყვა (ინგოროყვა 1954, 377-378), ლევან მენაბდე (მენაბდე 1962, 436), ვახტანგ ჯობაძე (ჯობაძე 2007, 70), ვალერი სილოგავა (სილოგავა და შენგელია 2006, 46).

ეპარქიის შემადგენლობაში შედიოდა არტანუჯის მხარე, კლარჯეთის მონასტრების ტერიტორია, ლიგანის ხევის გაღმა-გამოღმა ადგილები გონიომდე და მდ. ფორჩისხევის ხეობა. XVI საუკუნის დასაწყისში შედგენილ ისტორიულ დოკუმენტში – „კათალიკოსის ხელქვეშეთი მღვდელმთავარნი და სამწყსონი სამცხე-საათაბაგოში“, ანჩის ეპარქიის საზღვრები ასეა მოცემული: „სამწყალ აქეთი ხანძთას და ოპიზას შუა დახატულა. იმას ქვემოთ ნიგალი-ხევი გაღმა და გამოღმართი, გონიოს სამღვრამდი“. ამ დოკუმენტის მიხედვით, ანჩელი პატივით მეოთხე ადგილზეა სამცხე-საათაბაგოს 13 მღვდელმთავარს შორის, მანყვერელის, კუმურდოელის და იშხნელის შემდეგ (დოლიძე 1970, 245).

„ჯელმნიფის კარის გარიგების“ მიხედვითაც მაღალია ანჩელის პატივი. დოკუმენტში, სამართლის ძეგლში აღნიშნულია, რომ სამეფო კარზე დარბაზობის დროს, „სწორად ეპისკოპოზნი მოვიდენ იმიერით – იშხნელი, მანყვერელი, ანჩელი, მტბევარი და გოლგოთელი, – მათ, რა ეთაყვანენ ჯელნი მეფემან ნოხთა ზედა დასხნეს“. აქ ანჩელი მესხეთიდან მოწვეულ ხუთ მღვდელმთავარს შორის მესამე ადგილზეა დასახელებული (თაყაიშვილი 1920, 14).

„გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების ტექსტმა ანჩის ხუთი ეპისკოპოსის შესახებ შემოგვინახა ცნობები: ცქირის, ზაქარიას, მაკარის, ეზრას და კიდევ ერთი ანჩელი ეპისკოპოსის შესახებ, რომლის სახელსაც გიორგი მერჩულე არ მოიხსენიებს. სტატიაში ვცდებით გავარკვიოთ ცქირისა და ეზრა ანჩელის მოღვაწეობის თარიღები.

ცქირი

გიორგი მერჩულე მოგვითხრობს, რომ აშოტ კურაპალატის რეზიდენციაში, არტანუჯში, დიპლომატიური მისიით ჩასულ დიაკონ ცქირს, ანჩის საეპისკოპოსო კათედრა, ეპისკოპოსის გარდაცვალების გამო, თავისუფალი დახვდა. ეს რომ იხილა, „საჰაკ ამირას მიერ მოითხოვა ანჩისა საყდარი აშოტ კურაპალატისაგან უკეთურმან მან ცქირმან“, წერს გიორგი მერჩულე. მართლაც, მან „მძღავრებით დაიპყრო ანჩი“ და იმდენი უკეთური საქმე ჩაიდინა (შესძინა ძვრი ძვრსა მისსა ზედა მრავალი), რომ მათი მოწსენებაჲ ამას წიგნსა შინა არა ჯერ-არს შთანერად ყოველი“, განაგრძობს ავტორი.

ცქირმა ბევრი სიბოროტე შეამთხვია გრიგოლს და იმ დროის სხვა წმინდა მამებს, რომელთაგანაც მუდამ სამართლიანად იყო მხილებული. მათ ერთად მიმართეს აშოტ კურაპალატს და მისი ბრძა-

ნებით, წერილი გაუგზავნეს ქართლის კათალიკოს, „და მის მიერ ეპისკოპოსნი ღირსნი მოიწინეს ანჩს და მათ თანა შემოკრბეს ყოველნი იგი მეუდაბნოენი მამანი“. კრებამ იგი განკვეთა საეპისკოპოსო პატივისაგან, მაგრამ ყოველივე ეს მაინც არ აღმოჩნდა საკმარისი ცქირის დასამხობად. ეპისკოპოსობისაგან განკვეთილი ცქირი „ტფილისს წარვიდა საჰაკ ამირასა, პატრონისა თვისისავე“. აშოტ კურაპალატი მოერიდა თბილისის ამირას განაწყენებას და ცქირმაც „კუალად მძღავრებით დაიპყრო ანჩის საყდარი“. ამჟამად მისი მიზანი იყო, „რაფთამცა შურ იგო მამისა გრიგოლის ზედა“.

ცქირმა ანჩის „ერი“ შეკრიბა და ხანძთის დასარბევად გააგზავნა. გრიგოლ ხანძთელმა ცოტა დრო ითხოვა ლოცვისათვის. მათი ცრემლიანი ვედრება ღმერთმა შეისმინა და ანგელოზის მიერ ეუნყათ, რომ მოვიდოდა „ქადაგი“, რომელიც ცქირის სიკვდილის ამბავს აცნობებდა, „დაღაცათუ ორ დღე ცოცხალ ამისათვს არს, რაფთა ვერ ღირს იქმნეს დამარხვად საყდარსა საეპისკოპოსოსა, და ყოველთა ჰრწმენეს განკუეთად მისი, ხოლო გული მისი აწვე მომუკვდარ არს“. მას შემდეგ, რაც ხალხი გააგზავნა ხანძთის დასარბევად, ცქირი ქორთაში წავიდა, სადაც გარდაიცვალა და დამარხეს (მერჩულე 1963, 305-307).

ვალერი სილოგავასა და ანრი ბოგვერადის მოსაზრებით, ცქირი ანჩის ეპისკოპოსი უნდა ყოფილიყო IX ს-ის 40-იან წლებში. როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ცქირი ამირა საჰაკისა და აშოტ კურაპალატის თანამედროვეა, ეს ფაქტი მკვლევართა ნაწილისთვის შეუსაბამოა.

ამ გარემოებას ყურადღება პირველად ივანე ჯავახიშვილმა მიუახეცია და აღნიშნა, რომ შეცდომა გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებაში იყო, გიორგი მერჩულეს ან თბილისის ამირას სახელი შეეშალა, ან კურაპალატის (ჯავახიშვილი 1945, 123).

კორნელი კეკელიძემ ეს ფაქტი აშოტის გარდაცვალების თარიღის შეცვლით ახსნა. მან გაიზიარა მოსაზრება, რომ ამირა საჰაკი თბილისის ამირად დაინიშნა 830 წელს:

„ამხიგად გამოდის, რომ 830 წელზე ადრე, ხოდეცა საჰაკი გფიდისის ამიხა ხდება, აშოგის სიკვდილი საგუდვებელი ახაა... ყვედა მოსაზრებათა გამო შეიძლება ითქვას, რომ სუმბაგის ქჰონიკის მვ-ში წახყვნილი და შეცვლილია ათეუდის მაჩვენებელი ასო, მ-ს მაგიეი იქ საფიქხებელია ნ, ასე რომ, აშოგის გახდაცვალების წდად უნდა მიჩნეუდ იქნეს ახა მვ ქოჰონიკონი, ახამედ ნვ, ე.ი. 836 წელი“ (კეკელიძე 1935, 103).

სიმონ ჯანაშიამ ცქირის ისტორია IX ს-ის 20-იანი წლებით დაათარია: „ეს ამბავი... მომხდარა IX ს-ის 20-იან წლებში, როდეცა არა-

ბები ქართლში უკვე საკმაოდ დასუსტებული იყვნენ“ (ჯანაშია 1936, 67).

თამარ ლომოურმა ყურადღება მიაქცია „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ ერთ ცნობას: „ხოლო უწესოებად მისი მრავალგზის ემხილა წმიდათა მათ პირველთა კლარჯეთისა მეუდაბნოეთაგან მამათა და ყოველთა მათგან სამწყსოთა კათოლიკე ეკლესიისათა, უფროდს ხოლო მამისა გრიგოლისგან, რამეთუ არქიმანდრიტი იყო იგი დიდებულთა მათ უდაბნოთად“ (მერჩულე 1963, 305). როგორც ცნობილია, გრიგოლმა არქიმანდრიტობა აშოტის მემკვიდრეების დროს მიიღო. აქედან გამომდინარე, თ. ლომოური ვარაუდობდა, რომ ცქირის მიერ ანჩის საყდრის დაპყრობა მოხდა არა აშოტის, არამედ ბაგრატ კურაპალატის მმართველობის პერიოდში. მკვლევარმა თხზულებაში ისტორიულ პირთა სახელების არევა ახსნა იმით, რომ გადამწერს ან იმ პირს, რომელმაც გიორგი მერჩულეს ეს ამბავი მოუთხრო, მცდარი ინფორმაცია ჰქონდა (ლომოური 1925, 55-56).

თამარ ლომოურის ამ მოსაზრებას იზიარებს ანრი ბოგვერაძე. მან ცქირის ისტორიაში ყველა ის ადგილი, სადაც იხსენიება აშოტ კურაპალატი, ბაგრატ კურაპალატით ჩაანაცვლა: „ამირა-კურაპალატის ეს კავშირი ბაგრატიანთა თაგზე მოხვეულია... ცქირის მისვლამოსვლაში ზაქარია ანჩელი ეპისკოპოსი გარდაიცვალა. პატივმოყვარე დიაკონმა „საჰაკ ამირასა მიერ მოითხოვა ანჩისა საყდარი ბაგრატ კურაპალატისაგან“. აქედან გამომდინარე, ანრი ბოგვერაძის ვარაუდობს, რომ ცქირი ანჩელი ეპისკოპოსი IX ს-ის 40-იან წლებში იყო (ბოგვერაძე 1970, 136).

ცქირი აშოტ კურაპალატის მმართველობის პერიოდში უნდა ყოფილიყო ანჩის ეპისკოპოსი. პირველ საკითხს, რომელსაც შევეხებით, საჰაკის ამირობის ქრონოლოგიაა. საჰაკის ამირობის ყველაზე ადრინდელი თარიღი იაკუბის ისტორიაში იყო დაცული. იაკუბის მიხედვით, 214/829-30 წ. ხალიფა ალ-მამუნის მიერ არმენიის ვალიდ დანიშნული ჰასან იბნ ალი ალ-ბაზალისი ხარკს სთხოვს თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ ისმაილ ათ-თაფლისის, რომელიც ეურჩება მას და ხარკს თვითონ ითვისებს. უკვე 829-830 წელს საჰაკი უკვე აღარ ემორჩილება ხალიფას და ხარკს საამიროში კი არ აგზავნის, არამედ თავისთვის იტოვებს. იაკუბის ამ ცნობიდან ჩანს, რომ საჰაკი თბილისის ამირად ჩანს 829 წელიდან (სიხარულიძე 1976, 139-142).

XVII ს. ავტორის მუნეჯიმ-ბაშის თხზულებაში დაცულია ერთი ნაწყვეტი არაბული ქრონიკიდან, რომელიც IX საუკუნის ავტორს¹ ეკუთ-

1 აღნიშნული ქრონიკის ავტორი უნდა იყოს შაიხ აბუ აბდ ალაჰ მამუს იბნ ალ-ჰასან იბნ მუჰამად ალ ლაქზი ად დარბანდი (გარდ. 504/1110 წ.). ამ ავტორის იდენტიფიკაცია დაღესტნელ ისტორიკოს ა. ალიკბეროვს ეკუთვნის. არაბული წყაროს მიხედვით, გოჩა ჯაფარიძე საჰაკის პირველ გაამირებას 818 წელს ვარაუდობს, ხოლო როდის დაკარგა მან ძალაუფლება, უცნობია. მკვლევარი ასევე გამოთქვამს მოსაზრებას,

ვნის, ამ ქრონიკის მკვლევარი და გამომცემელი ვლ. მინორსკი ამ ნაწყვეტის ავტორს პირობითად „თარის ბაბ ალ-აბვაბს“ უწოდებს. ამ წყაროს მიხედვით, საჰაკი თბილისის ამირად უნდა დაენიშნათ უფრო ადრე, ვიდრე 829-830 წლისა. „ისჰაკ იბნ ისმაილ იბნ შუაყაიბის (საჰაკის) ურჩობა (არ ემორჩილებოდა არაბთა ხალიფას) გრძელდებოდა მის სიკვდილამდე 35 წელი და დაკარგეს სამეფო მისმა შვილებმა მისი ურჩობის გამო“. ეთერ სიხარულიძე წერს:

„ჩვენთვის კახგადაა ცნობილი საჰაკის მოკვდის თაჩილი – 853 წელი, და თუ მისი ურჩობის წელი 35 წელი გიძედებოდა – მაშინ იგი თბილისის ამიხად უნდა დაენიშნათ ახა უგვიანეს 817 წლისა. დაახლოებით ამ დროიდანვე უნდა დაწყებულიყო მისი მცდელობაც დამოუკიდებლობისათვის. ამის მიხედვით ეჭვს ალახ უნდა იწვევდეს აშოგ კუხაპადაგისა და საჰაკის უხითიეხთობის ფაქტი. ქახთურ ისტორიოგრაფიაში საეჭვოდაა მიჩნეული საჰაკისა და აშოგ კუხაპადაგის უხითიეხთობა, ხადგანაც მიღებული თაჩილები აშოგის გახდაცვადებისა 826 წელი და საჰაკის დანიშვნის ამიხად – 831 ან 842 წელი – ახ შეესაბამება ეხთმანეთს“ (სიხაჟიძე, 1976, 139-142).

როდის დაკარგა ამირა საჰაკმა ძალაუფლება, უცნობია. გორა ჯაფარიძე ვარაუდობს, რომ ხელახლა საჰაკი ამირა 832 წელს უნდა გამხდარიყო (ჯაფარიძე 2014, 18).

ვფიქრობთ, სუმბატ დავითის ძის ცნობა აშოტ კურაპალატის გარდაცვალების თარიღთან დაკავშირებით გადასინჯვას არ საჭიროებს, რადგან ამ წყაროს ცნობების სანდოობა სხვადასხვა წყაროებითაც დასტურდება. მაგალითად, ბაგრატიონთა მემკვიდრის მიხედვით, აშოტ II, იგივე აშოტ IV კურაპალატი, გარდაიცვალა 954 წელს. აშოტ II-ის გარდაცვალების თარიღის უტყუარობას ამტკიცებს 2017 წელს საქართველოს კულტურისა და ტურისტული კვლევის ცენტრის მიერ ისტორიულ ტაოში, თურქეთის რესპუბლიკის, ერზრუმის ილის შენქაიას ილჩეს სოფელ მერედისში მიკვლეული ასომთავრული წარწერა. წარწერაში აშოტის IV კურაპალატის გარდაცვალების დღე და რიცხვიცაა აღნიშნული (ჯოჯუა 2018, 103-104).

აშოტ კურაპალატისა და თბილისის ამირა საჰაკის მოღვაწეობის პერიოდიდან გამომდინარე, ვვარაუდობთ, რომ ცქირი ანჩის ეპისკოპოსი უნდა ყოფილიყო IX ს.-ის 10-იანი წლების ბოლოს.

სოფელ დავათის ღვთისმშობლის ეკლესიის ერთ-ერთ სტელაზე არის წარწერა, რომელშიც იხსენიება ცქირი. ვალერი სილოგავამ გადმოწერა ეს წარწერა: „მე, ცქირი შემ(ი)წ[ყალე...]“ (სილოგავა 1999,

რომ ხელახლა საჰაკი ამირა 832 წელს გახდა (ჯაფარიძე 2014, 17-18).

48). მისი ვარაუდით, დავათის ღვთისმშობლის ეკლესიის წარწერაში მოხსენებული ცქირი და ანჩელი ეპისკოპოსი ცქირი ერთი და იგივე პიროვნება შეიძლება ყოფილიყო (სილოგავა და შენგელია 2006, 55).

ეზრა ანჩელი

ეზრა ანჩელის შესახებ გიორგი მერჩულე წერდა:

„ხოლო უკუანადგენდთა ამათა ჟამთა ჩუენთა გდახაკნი იხაიებენ მადღითა უფლისაჲთა, ოხითა საუკუნითგან წმიდათაჲთა და ჳოხციედად მოღუაწებითა მეფეთა ჩუენთა დიდებურთაჲთა, ხომედნი იყვნეს კეთიდად ღმთისმსახუხი, წმიდათა ეკლესიათა აღმაშენებედ, ბახბახოზთა ბანაკსა დამახლუევედ, ჭეშმახიგთა ქჩისგენეთა სიქაედდ და მოწესეთა სიხაჲდ, ხომედთა შოხის იპოვა ძჳ დიდისა ადახნეხსე კუხაპადაცისაჲ, ბაგხაგ ეხისთავთაეხისთავი, ძადითა ღმთისაჲთა დიდი ჳედმწიფჳ, ეზხაჲ ზე, ღიხისსა ანჩედ მამათ-მთავხისა ეპისკოპოსისა, დიდებურთა აზნაუხთა დაფანჩუდთა შვიდისა“ (მეჩრედე 1963, 307)

ეზრა I ანჩელი, „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ მიხედვით, დაფანჩულთა საგვარეულოს სახლის წარმომადგენელი იყო. დაფანჩულნი სამხრეთ საქართველოს ერთ-ერთი ძლიერი ფეოდალური სახლის წევრები იყვნენ.

ეზრა ანჩელს მოიაზრებენ მიქაელ მოდრეკილის „სანელინადო იადგარში“ შეტანილი 20 იანვრის, ეფთვიმე პალესტინელის საგალობლის ავტორად (კეკელიძე 1980, 177). იგი იყო ადარნასე კურაპალატის ვაჟის, ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავის თანამედროვე.

ვალერი სილოგავა ეზრას მამათმთავრობას X ს-ის 30-40-იანი წლებით ათარიღებს, რადგან აღნიშნულ ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავში მოიაზრებს ადარნასე II ქართველთა მეფის ძეს. სხვადასხვა წყაროს შესწავლამ განსხვავებული მოსაზრების გამოთქმის საშუალება მოგვცა (სილოგავა და შენგელია 2006, 56).

სუმბატ დავითს ძის ქრონიკაში ორი ადარნასე კურაპალატია მოხსენებული, რომლის ვაჟებსაც ბაგრატი ერქვათ, ადარნასე მეორე ქართველთა მეფე და დავით მესამე კურაპალატის მამა ადარნასე მესამე კურაპალატი (სუმბატ დავითის ძე 2008, 368-369).

ჯერჯერობით არ მოგვეპოვება წყარო, რომელიც ადარნასე II ქართველთა მეფის ძე ბაგრატის ერისთავთ-ერისთავობას დაადასტურებს. ბაგრატი, იშხნის წარწერის მიხედვით, ქართველთა მეფის ტიტულს ატარებდა 937-945 წლებს შორის (თაყაიშვილი 1960, 22), სუმბატ დავითის ძის ქრონიკაში, „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებასა“ და კონსტანტინე პორფიროგენეტთან კი, იგი მხოლოდ მაგის-

ტროსის ტიტულით მოიხსენიება (სუმბატ დავითის ძე 2008, 368; მერჩულე 1963, 316; ყაუხჩიშვილი 1952, 269, 271). ვახუშტი ბატონიშვილი კი აღნიშნავს, რომ ბაგრატს, მაგისტროსის ტიტულის გარდა, კურაპალატობაც ჰქონდა (ბატონიშვილი 1979, 699).

სუმბატ დავითის ძის მიხედვით, ცნობილია მისი თანამედროვე, გურგენ დიდი ერისთავთ-ერისთავი, რომელმაც ეს ტიტული 918 წელს აშოტ კუხის გარდაცვალების შემდეგ მიიღო. ამავე წყაროს მიხედვით, გურგენი გარდაიცვალა 941 წლის 14 თებერვალს (სუმბატ დავითის ძე 2008, 368). ანრი ბოგვერაძის მართებული დასკვნით, გურგენის გარდაცვალების შემდეგ, სავარაუდებელია, რომ ერისთავთ-ერისთავად ადარნასე II-ის ძე, სუმბატი დასვეს. „გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრების“ დაწერისას, ანუ 951 წელს, ერისთავთ-ერისთავობას სუმბატი ფლობდა (მერჩულე 1963, 316). ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ბაგრატიონთა სახლში ერთდროულად ერთი და იგივე პატივი, ქართული თუ უცხოური, სხვადასხვა პირს არასდროს უტარებია, რაც მათი კოლეგიალური მმართველობის ერთ-ერთი მაჩვენებელი უნდა ყოფილიყო (ბოგვერაძე 1993, 22, 32).

ადარნასე III კურაპალატის ვაჟის, ბაგრატ ერისთავთ-ერისთავის მოღვაწეობის პერიოდიდან გამომდინარე, ეზრას მღვდელმთავრობა ანჩის ეპარქიაში X ს-ის 60-იანი წლებით შეიძლება დავათარილოთ.

დამონშებანი

ბატონიშვილი 1973: ვ. ბატონიშვილი „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“ (გამოსცა ს. ყაუხჩიშვილმა) ქართლის ცხოვრება ტ. IV, თბილისი „საბჭოთა საქართველო“, 1973

ბოგვერაძე 1970: ა. ბოგვერაძე. ერთი ქრონოლოგიური საყრდენი გრიგოლ ხანძთელის ცხოვრებისა (აშოტ I დიდი კურაპალატის სიკვდილის თარიღის შესახებ), კრ.: საქართველოს ფეოდალური ხანის ისტორიის საკითხები, წგნ. 1, თბილისი.

ბოგვერაძე 1993: ა. ბოგვერაძე, ტაო-კლარჯეთის მფლობელი ზოგიერთი ბაგრატიონის პატივის გარკვევისათვის, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე (ისტორიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია), თბილისი, 1993, N3-4.

დოლიძე 1970: ი. დოლიძე. ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III: საეკლესიო საკანონმდებლო ძეგლები (XI-XIX სს.), თბილისი, „მეცნიერება“.

თაყაიშვილი 1920: ექ. თაყაიშვილი. ხელმწიფის კარის გარიგება. ტფილისის უნივერსიტეტის გამოცემ. ტფილისი.

თაყაიშვილი 1960: ექ. თაყაიშვილი, 1917 წლის არქეოლოგიური ექსპედიცია

სამხრეთ საქართველოში, თბილისი, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა.

ინგოროყვა 1954: პ. ინგოროყვა. გიორგი მერჩულე, თბილისი, „საბჭოთა მწერალი“.

კეკელიძე 1935: კ.კეკელიძე. ადრინდელი ფეოდალური ქართული ლიტერატურა, თბილისი.

კეკელიძე 1980: კ.კეკელიძე. ძვ. ქართული ლიტერატურის ისტორია ტ. I, „მეცნიერება“.

ლომოური 1925: თ. ლომოური. სუმბატ დავითის ძისა და გიორგი მერჩულეს ცნობები მე-IX-X სს. ქართველთა ბაგრატიონიანთა შესახებ, არალი.

მენაბდე 1962: ლ. მენაბდე ძვ. მწერლობის კერები საქართველოში ტ. I, ნაკვ. 2, თბილისი.

მერჩულე 1963: გ. მერჩულე, შრომად და მოღუანებად ღირსად ცხოვრებისად წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გრიგოლი არქიმანდრიტისად, ხანძთისა და შატბერდის აღმშენებლისად, და მის თანა წსენება მრავალთა მამათა ნეტართად, ძვ. ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები ტ. I, თბილისი, „საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა“.

სილოგავა 1999: ვ. სილოგავა. წარწერები გარეჯის მრავალწყაროდან (XI-XIII), თბილისი, „ინტელექტი“.

სილოგავა და შენგელია 2006: ვ. სილოგავა და კ. შენგელია. ტაო-კლარჯეთი, თბილისი, „კავკასიის უნივერსიტეტის გამომცემლობა“.

სიხარულიძე 1976: ე. სიხარულიძე. ერთი ცნობა თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ ისმაილის შესახებ, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები, ტ. 180.

სუმბატ დავითის-ძე 2008: სუმბატ დავითის-ძე. „ცხოვრება და უწყებად ბაგრატიონიანთად“, ქართლის ცხოვრება, თბილისი, „არტანუჯი“.

ტაო-კლარჯეთის კატალოგი 2017: ტაო-კლარჯეთის – ისტორიისა და კულტურის ძეგლების კატალოგი, რედაქტორი ბ. კუდავა, თბილისი.

ჯანაშია 1936: ს. ჯანაშია. არაბობა საქართველოში, თბილისი, დაუსწრებელი პედიინსტიტუტი გამომცემლობა.

ყაუხჩიშვილი 1952: ს. ყაუხჩიშვილი. გეორგიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, ტომი IV, ნაწილი II, თბილისი, თსუ-ს გამომცემლობა.

ჯავახიშვილი 1945: ივ. ჯავახიშვილი, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, 1945

ჯაფარიძე 2014: გ. ჯაფარიძე. თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ ისმაილ აღ-უმავი ათ-თიფლისი შუა საუკუნეების აღმოსავლურ წერილობით წყაროებსა და ისლამურ მხატვრობაში, საისტორიო კრებული, ტ. 4. თბილისი.

ჯობაძე 2007: ვ. ჯობაძე, ადრეული შუა საუკუნეების ქართული მონასტრები ისტორიულ ტაოში, კლარჯეთსა და შავშეთში, თბილისი, „თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა“, 2007.

ჯოჯუა 2018: თ. ჯოჯუა. ტაო-კლარჯეთის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლები: მერენესის ეკლესიის 954 წლის წარწერა, საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენცია „ქართული ხელნაწერი მემკვიდრეობა“, თეზისები.